

Юрій Капарулін

**НЕОПУБЛІКОВАНА ПРАЦЯ
О. О. РЯБІНІНА-СКЛЯРЕВСЬКОГО
З ІСТОРІЇ ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧІ**

У публікації йдеться про творчий доробок українського історика О. О. Рябініна-Скляревського (1878–1942) в галузі історії козацтва, зокрема запроваджено в науковий обіг досі неопубліковану статтю вченого.

Ключові слова: О. О. Рябінін-Скляревський, історія українського козацтва, неопубліковане дослідження, істориографія.

В публикации идет речь о творчестве украинского историка А. А. Рябинина-Скляревского (1878–1942) в области истории казачества, в частности введена в научный оборот до сих пор неопубликованная статья ученого.

Ключевые слова: А. А. Рябинин-Скляревский, история казачества, неопубликованное исследование, историография.

The article is devoted to works of the Ukrainian historian A. Ryabinin-Sklyarevskiy (1878–1942) in the field of history of the cossacks, in particular still unpublished scientist's article is introduced into scientific circulation.

Key words: A. Ryabinin-Sclyarevsky, history of Ukrainian Cossacks, unpublished research, historiography.

У фондах вітчизняних бібліотек та архівів зберігається велика кількість документів та наукових праць, які є цінною частиною Національного архівного фонду України. Багато з них упродовж ХХ ст. через політичні обставини було вилучено з наукового обігу. Після здобуття Україною незалежності історики отримали можливість опрацьовувати їх та більш об'єктивно висвітлювати національну історію.

Ім'я та творча спадщина Олександра Олександровича Рябініна-Скляревського (1878–1942) тривалий час залишалися поза увагою вітчизняних дослідників. Офіцер царської (до 1917 р.) та української (УНР, 1917–1918) армій, учасник двох воєн (російсько-японської 1904–1905 рр. і Першої світової 1914–1918 рр.) та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні став авторитетним професійним військовим і знавцем воєнної науки. Як історик він сформувався вже після відставки, коли основним місцем його роботи (з 1921 р.) став Одеський крайовий історичний архів. Віддавши всі свої сили українській історичній науці (у 20–30-х роках ХХ ст.), учений став жертвою двох хвиль репресивно-каральних акцій радянської влади. У 1931 р. його було заарештовано Державним політичним управлінням за звинуваченням у причетності до діяльності так званої Одеської контрреволюційної військово-офіцерської організації. Проте через брак доказів після 9-ти місяців слідства його звільнили. У 1937 р. «за зраду батьківщині» та «шпигунську діяльність» О. Рябініна-Скляревського було репресовано¹. Помер він 10 березня

© Юрій Капарулін, 2011

1942 р. у Північно-Уральському виправному трудовому таборі, що знаходився поблизу с. Сосьва та м. Ірбіт на території Свердловської області (нині – Єкатеринбурзька область, Російська Федерація). У 1965 р. ученого реабілітовано посмертно².

О. Рябінін-Скляревський виявив неабиякий хист до наукової роботи. Його дослідницькі зацікавлення втілювалися у працях з теорії та історії військової справи, історії суспільних та революційних рухів, козацтва, масонства, архівної справи тощо. Однак, за життя автора його творчий доробок не отримав належної наукової оцінки. У радянський час його ім'я замовчувалося. Лише після 1991 р. діяльність історика почала привертати увагу вітчизняних дослідників.

У 1992 р. в журналі «Архіви України» з'явилася перша оглядова стаття Л. Гісцової, присвячена О. Рябініну-Скляревському. Нею було започатковано вивчення біографії та творчого доробку вченого. У подальшому дослідження продовжили інші українські науковці – В. Андреев, С. Батуріна, В. Бузейчук, О. Козирев, Г. Малинова, І. Сапожников, Я. Тинченко та ін. Завдяки їм вдалося відтворити життєвий шлях історика та вивчити незначну частину його наукового спадку. Останнім часом праці О. Рябініна-Скляревського все частіше використовують сучасні дослідники. За останнє десятиліття кількість виявлених неопублікованих творів науковця збільшилася майже вдвічі³. Проте поки що немає комплексного дослідження, в якому було б здійснено ґрунтовний аналіз методологічних засад творчості ученого, відтворено відносно повну його біографію. Досі не складено вичерпної бібліографії праць історика.

Важливим завданням сучасних дослідників життя та діяльності О. Рябініна-Скляревського є запровадження в науковий обіг його неопублікованих праць. Публікацію маловідомих розвідок історика було розпочато відносно недавно. Так, у 2000 р. вийшла монографія Г. Малинової та І. Сапожникова «А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии», до якої увійшло неопубліковане дослідження історика «Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття»⁴. 2003 р. у Запоріжжі була опублікована ще одна праця вченого – «Херсонський гурток О. Русова 1885–1889», яка багато років зберігалася в архівних фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁵ (ІР НБУВ). У 2009 р. нами опубліковано невелике за обсягом його повідомлення з історії масонства на півдні України «Масонские эмблемы и шифры (Частная коллекция в Одессе)», виявлене у Державному архіві Одеської області⁶.

Нам пощастило виявити у фондах ІР НБУВ ще одну розвідку О. Рябініна-Скляревського з історії запорізького козацтва – «Участь задунайських запорожців у війнах Росії з Туреччиною (з джерел воєнної історії)»⁷. Її текст написано чорнилом синього кольору рукою Олександра Олександровича, почерк чіткий та розбірливий. Обсяг статті налічує 18 аркушів, а машинописну копію з авторськими рукописними вставками надруковано на 22 сторінках. Точний час її написання невідомий. Як свідчить лист від 27 січня 1930 р. до історика,

співробітника Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), С. Шамрая О. Рябінін-Скляревський запитує: «чи буде надруковано статтю про «Задунайських запорожців (участь у війнах)», що лежить «в портфелі редакції “України”?»». Отже, вірогідно, що її було закінчено та надіслано в Київ у 1929 р.⁸

У 1931 р. О. Рябініна-Скляревського вперше заарештували. Після звільнення йому не вдалося опублікувати жодної наукової роботи у виданнях реорганізованої радянським урядом ВУАН (до того ж історичну секцію в структурі академії, до якої вчений надсилав свої статті, було ліквідовано), а тому це дослідження так і залишилося неопублікованим.

У розвідці висвітлено події кінця XVIII – першої половини XIX ст., досліджено історію Задунайського запорозького Коша, дванадцять років існування якого припадає на війни Росії з Туреччиною: 1787–1791, 1806–1812 та 1828–1829 рр. Автор розповів про участь у цих війнах запорожців на боці російської та турецької армій⁹. Після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. задунайці були реорганізовані в Азовське козацьке військо, яке охороняло східний берег Чорного моря, а з 1850-х рр. козаки почали переселятись на Кубань. Серед документів Одеського крайового історичного архіву О. Рябінін-Скляревський виявив цікаве джерело, що стосувалося військового життя козаків, – «Журнал Кухаренка. Військових подій азовців, колишніх запорожців, на східному березі Чорного моря 1837–1852 рр.», складений генералом російської армії Я. Кухаренком (1799–1862). Про записи Я. Кухаренка стосовно воєнної служби на східному березі Чорного моря відомо з мемуарів азовських офіцерів, але сам журнал залишався неопублікованим. Тому О. Рябінін-Скляревський планував надрукувати це цінне історичне джерело¹⁰ у додатку до своєї праці.

Отже, праця О. Рябініна-Скляревського «Участь задунайських запорожців у війнах Росії з Туреччиною (з джерел воєнної історії)» є цінним джерелом для вивчення історії української історичної науки. Водночас, завдяки вперше запровадженню у науковий обіг архівним документам, ця розвідка є важливим джерелом для дослідження долі запорозького козацтва. Завдяки сумлінності автора та широкій джерельній базі ця праця не втратила своєї актуальності і заслуговує на опублікування. Подаємо її зі збереженням мовних та граматичних особливостей авторського тексту та тогочасної орфографії.

¹ Андреев В. М., Батуріна С. С. О. О. Рябінін-Скляревський як історик запорізького козацтва // 36. наук. пр. Бердян. держ. пед. ін-ту ім. П. Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2001. – С. 15–20.

² Довідка Державного архіву адміністративних органів Свердловської області за даними інформаційного центру Державного управління внутрішніх справ Свердловської області від 24 листопада 2010 р.

³ Див.: Андреев В. М., Батуріна С. С. О. О. Рябінін-Скляревський як історик запорізького козацтва... – С. 15–20; Бузейчук В. Спогади Галини Змієнко-Сенишин як джерело до вивчення життя та діяльності О. Рябініна-Скляревського // Київська старовина. – 2009. – № 1/2. – С. 204–209; Гіцова Л. З. О. О. Рябінін-Скляревський // Архіви України. – 1992. – № 4. – С. 30–31; Козирев О. О. Рябінін-Скляревський

про херсонську громаду // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 126; Малинова Г. Л. Между Марсом и Клио // Юг. – Одесса, 1998. – 23 дек.; Сапожников І. В. Внесок Олександра Рябініна-Скляревського у вивчення історії українського козацтва // Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар, 2008. – С. 214–224; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – К., 1993.

⁴ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г. Л., Сапожников І. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса; К.: Элтон-2: Гратек, 2000. – С. 83–178.

⁵ Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток О. Русова. 1885–1889 / відп. ред. В. Андреев; наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя: ЗНТН, 2003. – 68 с.

⁶ Капарулін Ю. З історії масонства на Півдні України: Неопублікована праця О. О. Рябініна-Скляревського // Південний архів: історичні науки. – 2009. – № 30. – С. 214–217.

⁷ Рябінін-Скляревський О. Участь задунайських запорожців у війнах Росії з Туреччиною (з джерел воєнної історії) // ІР НБУВ, ф. X, спр. 18046–18047, 22 арк.

⁸ Інститут рукопису НБУВ, ф. X, спр. 15294, арк. 26.

⁹ Рябінін-Скляревський О. Участь задунайських запорожців у війнах Росії з Туреччиною (з джерел воєнної історії) // ІР НБУВ, ф. X, спр. 18046–18047, арк. 2.

¹⁰ Там само, арк. 18–22.

О. РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ

УЧАСТЬ ЗАДУНАЙСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ У ВІЙНАХ РОСІЇ З ТУРЕЧЧИНОЮ (З ДЖЕРЕЛ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ)

Територія, що зайняли запорожці на Дунаї після скасування Січі 1775 р., за часи існування Задунайського Коша 1776–1830 рр. була тричі театром війни між Росією та Туреччиною. За півстоліття історії Задунайського запорозького Коша 12 років падає на ці війни: 1787–1791 рр., 1806–1812 рр. та 1828–1829 рр. Окрім того прелюдією двох останніх війн були албанське, сербське та грецьке повстання в Туреччині, де запорожці брали участь в експедиціях турецької армії. Здається багато мотивів звернути увагу воєнних істориків на участь Задунайського запорозького товариства в військових подіях. Однак російські воєнні історики, що обробляли свої дослідження на підставі першоджерел з центральних петербурзьких архівів («Военно-Топографического Дела» та «Военно-Ученого Архива Главного Штаба»), не підкреслюють участь запорожців у війні і відомості щодо них в дослідженнях де-не-де ми бачимо якось випадково. Навіть німецький воєнний історик відомий Мольтке в своїй досить відомій праці про війну 1828–1829 рр. з турецьких джерел зупиняється на значінні запорозького Коша та території його значно більше од російських. Причини треба шукати попереду всього в тенденції російських істориків не згадувати ім'я запорожців після 1775 р. і в змісті офіційальних архівних джерел. Щодо тенденції – вона ясна і доводити тут нічого не прийде. Щодо змісту джерел треба зауважити, що головним

матеріалом для російських воєнних істориків були «реляції» генералів, їх дописи до вищої влади, де взагалі турецька сторона виявлена досить непевно, головна думка намагалася збільшити свої вислуги. Все ж ми не можемо минати й цих невеличких джерел, що подає воєнна історія про участь Задунайського Коша в війнах. Ми можемо обмежити свої досліді тими працями з історії війн Туреччини з Росією, які склалися на підставі першоджерел. Порівняємо частково з архівними документами і тоді із темряви століть минування накресляться контури запорозького бойового життя: переходу Коша в Сеймени (поблизу Гирсова), загибель 500 чол. при штурмі російськими військами Ізмаїлу 1790 р., бій поблизу Бабадага 1791 р., трьохлітній захист турецької фортеці Браїлова 1806–1809 рр., партизанська війна на правому березі Дуная 1809 р., стан Запорожжя напередодні кінця Січі 1828 р. Запорожці давали свою кров безумовно не на славу Іслама, а гинули на позиціях захисту свого громадянського права. Гинула з ними і остання нитка традиції трьох століть.

Війна 1787–1791 рр.*

Мала наслідком утрату Запорожцями території для осель на очаківському степу між Бугом і Дністром. З першоджерел ми маємо досліді: 1) Модеста Богдановича, 2) А. Петрова та 3) Н. Орлова¹. Інші досліді користають вже звичайно з Богдановича та Петрова². Книга Петрова за 28 років вийшла після Богдановичевої і тому ми можемо на ній спинитись. Петров не подав начерка театру війни і з його книги ми не довідуємося, чи жили які Запорожці між Бугом і Дністром напередодні війни. В складі турецької армії він не зазначив Задунайських Запорожців, хоч з архівних джерел було відомо³, а в складі російської армії він зазначає ніби всіх Запорожців: «Сверх того при Екатериненской армии были еще сформированы иррегулярные войска, из бывших Запорожских казаков которые по уничтожении Сечи в 1775 г. оставили родину и рассеялись по границам Турции. Потемкин умел привлечь их разными льготами на службу армии, и образовал из них особый отряд, под названием «верного войска»⁴.

Далі автор примічає події «верного» і ніколи не відзначає «неверных». При облозі «Очакова» автор описує захоплення Березані Головатим⁵ та Четгою хлібних магазинів Хаджи-бея (Одеса)⁶.

Облога Очакова⁷ мабуть і не стрівала Задунайських Запорожців, хоч документ, що надрукував П. Короленко, нагадує розвідочний дух Задунайців 1787 р. під Очаковом⁸. Коли Кош «верных Черноморских казаков» перебував на степу коло Хаджи-бея, без сумніву він притягнув частину Запорожців, що Петров називає – «которые по уничтожении Сечи оставили родину и рассеялись по границам Турции». Ще 1805–1808 рр. статистика Рішельє налічувала на Очаковському степу більш 4000 запорозьких сімей. Прихід «верных казаков» на Дністр Петров відзначає: «Смелые Запорожцы в своих дубах вступили уже в Аккерманский лиман, расположились под стенами самого замка в ожидании

* Тут і далі підкреслення зроблено в оригіналі документа.

приближения сухопутных войск к крепости»⁹. Захоплення Бендер теж стало можливим, коли 30 запорозьких дубов підійшли знизу Дністра¹⁰. 19 жовтня Головатий війшов у Кілійське гирло, а 22 фльотилія Рибаса в Сулинське. 7 листопада обидві з'єдналися у Тульчі і захопили замок. 14-го захоплено Ісакчу. Реляція не згадує Задунайських Запорожців, хоч всі події відбуваються в дельті Дуная¹¹.

Коли ми пригадаємо тут документ, що надрукував П. Короленко в статті «Азовцы»¹², ясно буде, що тоді Задунайці з кошовим (може наказним) Грицьком Тараном в кількості 42 тис. вже знаходилися в складі військ Абдула-паші¹³. Далі ми дознаємося, що це згадувався напевне Бралоївський відділ турецьких військ, де ми пізніш і знайдемо Задунайців. Більш менш напевне, що в той період Запорожці розташовувалися невеличкими ватагами (по декілька куренів) між Ізмаїлом та Сілістрією. Тепер ми на декілька хвилин кинемо студіювати книгу Петрова «Вторая Турецкая Война 1787–1797 гг.» і подивимось в монографію Орлова «Штурм Измаила»¹⁴.

Начерк штурма не згадує імені Запорожців, і коли ми далі читаємо документи реляцій, їх бачимо. «Ведомость, сколько истреблено каких судов военных по 27 ноября прошлого 1790 года»¹⁵ має – «21 ноября под Измаилом лодок Запорожских 6. 23 ноября лодок Запорожских 4».

Друга «Ведомость сколько взято и потоплено артиллерий по 27 ноября пришлого 1790 года» має теж цікаву цифру: «На запорожских лодках 10 пушек»¹⁶. Порівняємо останні відомості і тоді ясно, що на кожному човні (дуб) було по 1 гарматі. Звичайно запорожці мали 50 чоловік на дубу¹⁷. Тоді втрата запорожців в бою 21 та 23 листопада, коли провадилась облога Ізмаїлу, досягає кількості 500 чоловік. Ця цифра досить правдоподібна. Генерал Суворов в реляції 18 грудня рахує кількість турецької армії в Ізмаїлі до 30 тисяч¹⁸, але Орлов подав документи з «Военно-Ученого» архіву головного штабу, де кількість турецького війська зазначена з турецьких джерел 9 тисяч, а з озброєними татарами, ізмаїльськими та чілійськими мешканцями до 16 тисяч¹⁹. Серед цього війська в реєстрі названо «липканы» – може некрасовці-липовани, а може почасти мішали з ними і запорожців. Кількість зазначена 100 з одного та 500 з другого документа.

Петров²⁰ і Орлов²¹ наводять цікаву звістку, що турки знали про призначення штурму на 11 грудня од чорноморських козаків, які втікли до турок з російського стану. Козаки втікли до Ізмаїлу в ніч на 11 грудня, за декілька годин до початку штурму.

Російського війська взяло участь в штурмі 31 тисяча²², із них 4300 чорноморських козаків²³. Ланжерон, як самовидець, свідчить, що чорноморці в авангарді з боку Дуная не хотіли висідати першими і попереду себе пустили регулярну піхоту²⁴. Себто серед чорноморців було якесь хвилювання, непевність і зносини з ізмаїльською залогою²⁵. Це вдруже нагадує на присутність в Ізмаїлі хоч і невеличкої кількості Задунайських Запорожців. Почасти сам автор нагадує причину: «Под Измаилом собралось много посторонних офицеров и знатных иностранцев (они группировались

преимущественно на флотилии), наехавших отовсюду в армию и жаждавших отличий, славы или сильных ощущений»²⁶. Чорноморці, колишні Запорожці, були добре знайомі з такими картинами на Дунаї 1771–1774 рр., коли теж ці змагання на крові козаків зробити собі кар'єру викликали цілі бунти²⁷. І ось дехто з козаків втікали до Ізмаїлу.

Ізмаїл узято. Суворов дав місто на 3 дні грабування солдатам. Гинули навіть жінки й діти, трупом полягла вся людність 36 тисяч. Солдати убивали і грабували. Полонених 7 тисяч через Бендери надсилали на Миколаїв і Ланжерон каже, що жахливі картини цього шляху перебільшують різанину мирної людності в Ізмаїлі. Де був Задунайський Кош в той час? Документ, що надрукував П. Короленко, свідчить, що 1790 р. Запорожці з Грицьком Тараном були в армії Абдула-паші²⁸. Рейс-Ефенді-Абдула 1790 р. в Сістові на Дунаї підписує трактат Туреччини з Австрією. З 1 липня 1791 р. в Галаці в його «ставке» з Росією преліминарні умови, а 28 грудня 1791 р. в Ясах трактат з Росією. Галац названо «ставкою» Рейс-Ефенді-Абдули²⁹.

Один документ свідчить про деякі рештки Задунайських Запорожців на низу Георгієвського (як звали Запорожці) Свято-Юрського гирла Дуная: 28 грудня 1790 р. з боку Габадага на Ізмаїл вийшов Запорожець Степан Губа³⁰. 3–4 червня 1791 р. Кутузов (комендант тоді в російському Ізмаїлі) робить наступ на Бабадаг за Дунай. Реляція згадує тут турок і татар³¹. 1811 р. Кутузов за часи листування з великим візирем Ахметом з приводу початку переговорів про мирні умови нагадує знайомство з Ахмет-папою за 20 років до того³². Він згадував Базарджик 1791 р., де Ахмет-Назир був на чолі турок і татар. Як ми довідуємося з документів архіву 1805 р. Ахмет-Назирові підлягали татари і запорожці³³. Тоді припустимо, що 1790–1791 рр. Кош Задунайський вже був у Сейменах коло Гирсова, деяка частина запорожців була ще коло Базарджика в підлеглих Ахмет-Назира, з чоловік 500 загинуло в Ізмаїлі³⁴. Таким чином можна вважати Кош в Сейменах з 1790-го до 1805 р. Досить натурально перебування Коша деякий час до 1790 р. на Георгієвському (Свято-Юрському) гирлі Дуная, а 1805 рік після невдалої боротьби між Назир-Ахмедом Браїловським та Черкешли-оглу Рушукським, коли татари і запорожці не дістали перемоги над яничарами, Кош перейшов на свою колишню оселю на низу Дуная.

Війна 1806–1812 рр.

2-м параграфом Яського трактату ріка Дністро стала кордоном між Росією та Туреччиною. Ізмаїл, Кілія та деякі оселі на низу Дуная (Вилков, Кислиця) знову зробились притулком для запорожців. Війна 1806–1812 рр. вже захопила тут не менш як дві тисячі запорожців на лівому березі нижнього Дуная. Кош і більшість товариства було на островах дельти Дуная та в Добруджі до Тульчи і Бабадага.

Офіційний історіограф того часу Михайлоський-Данилевський описав війну 1806–1812 рр. з реляцій та інших документальних джерел³⁵. Критичної аналізи подій не можна шукати в такому творі; іноді перекаліче-

но і фактичні дані, в чому ми переконуємося, коли подивимось на численні замітки історика Н. К. Шілдера на двох томах цієї книги³⁶. Н. Дубровин на початку 1860 років перевіряв документальну сторону і приклав трохи критичної аналізи в своїй праці «Матеріяли для історії царствования имп. Александра I»³⁷.

З мемуарної літератури до цієї доби попереду всього треба віднести Ланджерона, потім «Записки о турецкой войне 1808–1812 г.» Мартоса та «Записки Енгельгарда».

Мемуарна література має цікавий документ в рукопису Ланжерона, який ми згадували і за часи Ізмаїлу. Рукопис має назву: «Journal des campagnes faites au service de la Russie, par le comte de Langeron». Мемуари написано за добу Ізмаїла року 1796, а за 1806–1808 рр. і далі 1824 р. Оригінал всіх Мемоігес переховується в Парижі, а копія належала історикю Н. К. Шільдеру 1806–1812 рр. Надруковано російською мовою 1907 р.³⁸ На цих працях досить спинитись, щоб виявити документальні джерела до війни 1806–1812 рр.

На початку Бесарабію і Молдавію було окуповано без оголошення війни. 2 серпня 1806 р. Росія підписує мирний трактат з Францією і гарантує цілість і незалежність Туреччини (l'integrite et l'indpendence); на підставі цього Порта змінила господарів Молдовії і Валахії з російською орієнтацією – Мурузі та Іпсиланті і тим подала зачіпку до окупації, несподіваної зовсім. Російська армія на Дністрі тільки чекала наказу³⁹. Бендери, Акерман, Кілія та взагалі Бесарабія та Молдавія захоплені були без жодної війни. Ахмет-Назир з татарами і запорожцями затримали наступ армії Міхельсона перед Браїловим, а Пехливан перед Ізмаїлом⁴⁰. 18 грудня Міхельсон приїхав до Бухаресту⁴¹. 28 грудня корпус Мейєндорфа невдало атакував Ізмаїл і посунувся назад на Рені і Фальчи, а відділ Засса на Кілію. В лютому Пехливан допомагає татарам вийти на Буджаку й Туреччину і 10 лютого його військо коло с. Табак (по дорозі Ізмаїл-Бендери) з цією метою атакує навіть російське військо⁴². Татари кинули свої оселі і через Ізмаїл переїхали за Дунай, частиною збільшивши турецькі сили в Ізмаїлі.

Для запорозьких осель в Бесарабії та Молдавії, що війна несподівано захопила і відрізала од Коша за Дунаєм, стало руба питання чи йти з татарами за Дунай, чи лишатися тут. Коломієць оповідає, як втікачі за Дунай посувалися поступово попереду російської армії: «ми не втечемо, а він не дожене»⁴³. До Міхельсона прийшла делегація од запорожців (здається тільки з лівого берега Дунаю) Согутчевського, Чернося та Цаганки з пропозицією визнати права Запорозького війська в Бесарабії та Молдовії і за те взяти участь в війні. Момент був такий, коли сам Міхельсон вживав усякі заходи збільшувати свої сили. Рескрипт Олександра I од 12 жовтня 1806 р. надавав Міхельсонові необмежені права⁴⁴. 18 лютого Міхельсон видає свого Маніфеста про утворення Усть-Дунайського запорозького війська. Михайло-Данилевський не згадує навіть назви маніфеста, а обмежується глухою звісткою: «Михельсон пригласил в нашу службу Запорозцев, разсеянных в Молдавии, Валахии, Бессарабии и за Дунаем,

обещая по окончании войны поселить их в России, предоставив им различные выгоды, а вооружившихся против нас и взятым военною рукою угрожал смертию»⁴⁵. Маніфест своєю формою робив вже вплив добрий. Дніпровську Січ 1775 р. скасовано маніфестом Катерини II, запорозьку Січ на Дунаї утворив маніфест Міхельсона «Под названием войска Усть-Дунайского, Буджацкого, котрого основание и строение по примеру войска бывшего Запорожского»⁴⁶. З останніх слів маніфесту: «Кто не последует сему приказу и окажет... и будет взят военною рукою в войсках неприятельских» нагадує утікання до Туреччини за Дунай, як пригадає Ланжерон. Михайловський-Данилевський пише: «В непродолжительном времени явились из Браилова в наш лагерь под Измаилом 130 некрасовцев; через несколько месяцев число их возросло до 1150 человек. Михельсон ходатайствовал также о возобновлении на Дунае Запорожской Сечи, но представление его не было утверждено из опасения поощрить побег в Сечь из пограничных селений южной России»⁴⁷. Як видно річ взагалі йде цілком про Запорожців, теж свідчать і одеські архівні документи⁴⁸.

В Петербурзі маніфест стрінув незадоволення вищої влади. Цей документ зарахували як *lapsus linguae* головнокомандувача. 20 липня Олександр I пише рескрипта до Міхельсона з заборонаю припинити утворення Січі на Дунаї та наказом вжити заходів розшукати втікачів, що втікли з херсонського степу на чутки про Січ до Молдавії⁴⁹.

Напевне можна висловитись за думку, що тільки 130 Запорожців із Браїлова могли бути із козаків задунайських, а інша 1000 може бути із мешканців лівого берега Дунаю.

Кош натурально був на той час в Браїлові, де Ахмет-Назир сидів з татарським та запорозьким військом, що звичайно підлягали йому коло 1805 р., а Некрасовці належали до команди Пехливана, як свідчить М. Чайковський. Ланжерон не мінає примітити Некрасовців в армії Пехливана всього 250 чоловік і підтверджує, що вони не переходили та й вороже ставились до переходу на російський бік⁵⁰. Скасування Усть-Дунайського війська не описувано ні одним з істориків. Ніби його і не було ніколи. За період 1808–1812 рр. ні разу не згадується імені запорожців, хоч описано капітуляцію Браїлова, де був Ахмед-Назир, та кінець війни, коли Ахмед-Назир був на чолі турецької армії великим візиром⁵¹. Архівні документи свідчать, що 55 Запорожців не пішли з турками за Дунай, а після капітуляції умовилися приєднатися до Чорноморців на Кубань (Арх. ново рос. ген.-губ. по воен. части 1810 р.).

Територія осель Запорожців постраждала за цей другий період, коли військові події не дозволяли зібратись з силами, залікували свої втрати осель лівого берегу Дунаю. Із війни 1806–1812 рр. Задунайський Кош вийшов з територією, що обмежувалася тільки дельтою Дунаю, зовсім порушеним господарством і зменшеною людністю. Але ж налічував 7 000 козаків озброєних.

Війна 1828–1829 рр. рішила долю Дунайського Запорожжя. Російська воєнна література дала два огляди – Лук'яновича 1844 р.⁵² та Епанчина 1905 р.⁵³ За часи царювання Миколи I не можна було написати історію

цієї війни, окрім панегірика, до того ж дослід Лук'яновича не повний. Одночасно в Берліні друкується критичний нарис війни 1828–1829 рр., що написав відомий Мольтке. Книга його вийшла з друку 1845 р.⁵⁴; зрозуміла річ, що книгу Мольтке не було перекладено на російську мову за царювання Миколи I. Війна 1854–1856 рр. зацікавила книгою Мольтке європейські політичні і воєнно-вчені кола. 1854 р. книга друкується французькою мовою в Парижі⁵⁵. Війна 1877–[18]78 рр. викликала нове зацікавлення книгою і її вдруге надруковано було в Берліні⁵⁶. Історик Н. К. Шільдер зробив переклад на російську мову і видав у додаток до «Инженерного журнала» 1883 р.⁵⁷ Шільдер доповнив примітками і цілим розділом з запискою плану війни 1828 р., що склав Жоміні⁵⁸.

Мольтке подав начерк організації турецької армії. Яничарські заклоти 1808 і 1826 рр. нам цікаві, щоб виявити участь задунайських запорожців у внутрішніх справах Туреччини. Організація нового війська і скасування яничар 1828 р. нагадували можливість змін і в стані війська запорозького. Після 1826 р. в Туреччині і після скасування яничар лишилися ще невеличкі організації (сіпаї, тимарли) поселених військ, що службу правили за земельний лен. Споквола новий європейський тип війська (низам із рекрутських наборів) запанував і запорозька військова організація в недалекому майбутньому мусила поділити участь яничар, або перетворитися на державну національно-автономну одиницю, для чого їй бракувало колонізаційної сили. Мольтке подав начерк театру війни, де нижній Дунай, через географічні умови, грає велику роль і Запорожжя опинилось 1828 р. між Туреччиною і Росією, як між ковадлом та обухом. Н. К. Шільдер зібрав велику силу архівного матеріалу до історії війни 1828–1829 рр., але історію війни цієї з ним склав вже після смерті Шільдера Н. Епанчин, який у передмові ставить на чолі друкованих джерел книгу Мольтке: Мольтке був єдиний історик, якому відчинені турецькі архіви⁵⁹. Мольтке каже: «Запорожські козаки вийшли в Добруджу з приводу релігійних непорозумінь, за царювання Катерини II. Вони залюднювали землі на нижньому Дунаї, промишляли рибальством і зробили Туреччині великі послуги у всіх війнах її з Росією»⁶⁰. Епадчин поширює ці загальні висновки. Він згадує листування начальника головного штабу Дібіча з Кисельовим⁶¹ з приводу розроблення плану війни на випадок наступу за Дунай на Варну та Шумлу, а тоді численні сили Запорожців загрожували комунікаціям армії. Дібіч висовував проекта або знищи[т]и («истребить») або преселить в російські межі. Кисельов 17 серпня 1826 р. подає відомості дуже загального змісту. Запорожці мешкають навколо Тульчі, Сакчі і Бабадага. Кількість їх за Дунаєм 7 000 козаків. Коли в серпні 1809 р. князь Прозоровський перейшов Дунай, запорожці частиною посунулись на Варну, а деякі засіли в лісах між Мачином, Сакчею і Бабадагом, звідтіля нападали на російські комунікації. Кисельов приписує невдалому розпорядженню Каменського (що заступив Прозоровського) палити оселі Русуцького санджака – причину партизанської війни⁶². Кисельов подає думку дати запорожцям отамана, обраного під впливом російського начальства⁶³.

Документ дуже цікавий. На ньому треба зупинитись. Кисельов, начальник штабу 2-ої армії (південної), листувався з Тучковим, посилав свого ад'ютанта Муханова за Дунай. Гладкого обрано на кошового 1 січня 1827 р. Тучков підтримує проєкта переселити Запорожців в російські межі. Воронцов прямо писав: «Мы имеем в Бессарабии и Одессе таких людей, кои пользуются большим влиянием на турецьких запорожцев и посредством которых правительство [желает] теперь более и более возвратить их в Россию, в чем можно ожидать вящего успеха, если представления мои о настоящем предмете будут утверждены высшей властью». Мольтке вважає Тучкова, коменданта Ізмаїла, за причиною згоди: «Цей сприятливий результат досягнутий був переважно розумними змаганнями Тучкова, який ласкавим звичаєм придбав довір'я цих козаків»⁶⁴. Мала чи ні який вплив російська влада на обрання Гладкого на кошового дізнатись не можна. Біографія його, що написана сином, трохи нагадує думку Кисельова – Гладкий дуже старався поступово готувати Кош до переходу на бік Росії⁶⁵. Припустимо деякий вплив на обрання Гладкого Тучков робив через своїх агентів і через те, що Запорожці щодня привозили рибу на продаж в Ізмаїл. Єпископ Дмитро Сулима впливав через запорозького архімандрита Філарета. Ів. Ліпранді (генерального штабу полковник, більш відомий в літературі як знайомий поета Пушкіна) провадив розвідки через колишніх Усть-Буджацьких Запорожців⁶⁶, а ад'ютант Кисельова Муханов помандрував навіть за Дунай в грудні 1827 р., в січні і липні 1828 р. За три місяці він дістав більш поширені відомості: Запорожців дома лишилося тільки близько 1000 чоловік, 500 в Дунайській флотилії, 200 взяли турки до складу якогось кінного полку, багато надіслано в експедицію проти греків в Морею та наприкінці 1827 р. закликано турками на роботи по дунайських фортецях. Запорожжя ослабло на людність. Цікава характеристика Гладкого Мухановим в листі до Кисельова: «Нынешний кошевой запорожцев Гладкой, равнявшийся преимуществом двухбунчужному паше, человек безграмотный, грубый и ничтожный, хотя и не без лукавства, свойственного народу, с которого время, образ жизни и самовластное иго Порты сгладили отличные и воинственные черты прежних наших днепровских запорожцев»⁶⁷. Особисте знайомство Муханова з Гладким добре підтверджується такою характеристикою. Гладкий «не без лукавства» очевидячки провадив дипломатичні перемови.

Посередником угоди на перехід задунайських запорожців 1828 р. на бік Росії Мольтке вважає Сергія Тучкова⁶⁸, градоначальника Ізмаїла за весь час попередній до неї 1810–1828 рр. Знайомство Тучкова з запорожцями почалося з 1809 р., коли Тучков з відділом війська армії Багратіона знаходиться на дельті Дунаю, точнісінько мовити, на самих запорозьких оселях⁶⁹. 21 листопаду 1809 р. капітуляція Браїлова. Головнокомандувач Багратіон повідомляє листом 20 січня 1810 р. дюка-де-Рішельє: «В продолжение последней блокады Браилова и по покорении сей крепости, некоторые из находившихся там в звании запорожцев, уклонились от турков и явились к нам добровольно не взирая, что по капитуляции, заключенной о сдаче нам Браилова, могли они совокупно

с турками следовать в пределы Порты Оттоманской. Число таковых людей простирается до пятидесяти пяти человек – все они изъявили желание вступить в Черноморское казачье войско»⁷⁰. Далі ми довідуємося із доповіді Ізмаїльського коменданта, що Сергій Тучков клопотався їх пересунути через Одесу на Кубань. Список свідчить про велику силу хворих: 7 померло на початку 1810 р. на Дунаї, 3 в Акермані та Одесі в шпиталі, три притягнені були до суда, бо в них пізнали чорноморців, які за часи блокади Браїлова утікли до турок. З Тирасполя виїхало на Кубань 36 чоловік за вартою військовою. 21 вересня 1810 р. Чорноморський отаман Буджак повідомляв Рішельє, що тільки 27 чоловік досталися на Кубань, а останні померли (25) та засуджені (3). Очевидячки стан Запорожців в Браїлові був тяжкий на хворості та харчування за часи блокади. Тучков почав зносити може через таких чорноморців, що туди ж утікали, але не засуджений Ігнат Щербина, а напевно то був Демко Чорнобай, що приймає участь в делегації до Міхельсона 18 лютого 1807 р., а в списку Браїловських 55 Запорожців знову бачимо його на Кубані, а в 1828 р. він знову як значковий товариш колишніх Усть-Буджацьких запорожців клопотався за відродження війська. Участь Тучкова в зносінах з задунайськими запорожцями підтверджують як архівні документи, рівно і друковані⁷¹. Мольтке знав Запорожців з турецьких джерел і замітки його з іменем Тучкова має ще більшу вартість, а ім'я Демка Чорнобая серед Браїловських запорожців одчиняє невеличке віконце на зв'язки Тучкова з ними за 1809 рік. Мольтке дивиться на війну 1828–1829 рр., як на спосіб з боку Миколи I поліпшити свої династичні справи – «отклонить неудовольствие военной аристократии» (після повстання декабристів)⁷². Шільцер вважає висновок цей помилковим (може з цензурних умов), але за нього те, що лист Дібіча до Воронцова з першими звітками щодо плану майбутньої війни, написаний був через три дні після смертної кари декабристів. Ланжерон склав плана 6 травня 1826 р. Дібіч остаточно 12 листопаду. Напрямок операції (операційна лінія) накреслений був на нижній Дунай – Адріанополь⁷³. Запорозька територія грала тут безперечно велику роль і Січ мусила прийняти на себе долю ковадла під молотами двох ворожих між собою держав – Росії та Туреччини. Напередодні початку війни, 13 квітня 1828 р., Жоміні⁷⁴ склав нов[ий] проект плану, але і в ньому один з варіантів головного напрямку з переправою коло Ізмаїла зачіпив територію Запорожжя (Ізмаїл-Вазарджик)⁷⁵.

Перехід запорожців на російський бік Мольтке зазначає з помилковою датою: «Отаман Гладкий і з ним разом всі козаки взяли 27 травня (8-го червня) в Ізмаїлі сторону Росії». Теж помилково подає дату переходу Епанчин на 26 травня, коли запорожці прийшли на 40 дубах⁷⁶.

Ціла низка архівних документів, та й біографія Гладкого, свідчить, що ця подія зробилась в ніч на 9 травня. 27 травня III корпус російської армії перейшов Дунай. Біографія Гладкого (очевидячки з його оповідання) запевняє, що й місце переправи (Троянів вал поблизу Сатунова) розшукав Гладкий. Це досить правдоподібно. Мольтке висловився так: «при переправі через Дунай 27 травня допомога запорозьких козаків являла

питання великої вартості». Запорожці на своїх дубах перевезли цілу бригаду єгерів із Ізмаїла, висадили її на правий берег за очеретами, відкіля єгери рушили на турецькі фортечки, захопили їх і турецький корпус 12 тис. чоловік розбігся і відчинив шлях далі на Базарджик⁷⁷.

28 травня Микола I переїхав Дунай на дубі, де рулевим був Гладкий, а на веслах були курінні. Мольтке цей епізод мінає в своїй книзі і Шільдер додає його з книги Локруа⁷⁸.

Епізод підтверджує Епанчин і автор біографії, син Гладкого Василь. Локруа додає: «три тижні тому як запорожці були лютими ворогами». Нема де правди дійти – Гладкий не добре віддячив Туреччині, за 50 років притулку запорожців на її території, спадщини дніпровського Запорожжя. Хоч Локруа і свідчить, що запорожці (курінні на веслах) мали дуже патріотичний (з погляду Миколи I) настрій тоді, але записки Тучкова розповідають інше – великий натовп, чоловік з 300 Запорожців, привітали Сергія Тучкова. Гладкий робив кар'єру, запорожці дивились тільки на реальні наслідки угоди з Тучковим – не згубити свого права козака «запорожского звання», як вони говорили тоді.

9 травня 1828 р. відбулося на воєнних істориках одною фразою. А в житті козаччини був день останній. Історики більш звернули уваги на перевіз Миколи I в човні кошового Гладкого, ніж на самий факт переходу Запорожців з Туреччини. Запорожці приймали участь в облозі Сілістрії, зберігали мости на Дунаю. Після війни за 1837–1852 рр. під назвою Азовців стережуть східний берег Чорного моря, а після того їх розпоростили за Кубань, помішали з іншими оселями і нівеллія скінчилася. За період 1837–1852 рр. Яків Герасимович Кухаренко склав журналу військових подій колишніх Запорожців, цей журнал заховався в архівних паперах і ним ми скінчимо низку звісток воєнної історії щодо подій задунайців.

Записки Кухаренка і їх додаток, журнал, написано, як за звичайно в офіційнім листуванні, російською мовою. В історичній літературі, в працях Потто і Дубровина з історії кавказької війни, можна стрінати тільки загальні звістки. М. Чайковський згадує в своїх записках й оповіданні Карагарманця 1841 р. на Дунаї. Тинь козацького права зблідла, як козаки не стали воєнною необхідністю. Разом з нею і вмирало Азовське військо. Року 1852 Кухаренко останній дав* в офіційнім листуванні («Записка») нагадував урядові [про] запорозькі права та послуги їх Росії 1828 та 1831–1852 рр.⁷⁹

1. М. Богданович. «Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турцию», СПб., 1852 г.; А. Н. Петров, «Вторая Турецкая война 1787–1791 г.», т. I и II, СПб., 1880 г.; Н. Орлов «Штурм Измаила Суворовым в 1790 г.», СПб., 1890 г.

2. Г. А. Леер «Обзор войн». Масловский. История рус[ского] Военного искусства». Голицын, «Русская Военная История».

* *останній дав* – треба, очевидно, востаннє.

3. П. Короленко в статті «Азовцы» («Киев[ская] Стар[ина]», 1891 г., т. XXXIII), подає витяг документа військового архіву, що до турецьких Запорозжців.

4. Петров, т. I, сс. 82, 125.

5. Там само, с. 190.

6. Там само, с. 191.

7. Завоювання Очакова 1788 р. добре описано О. О. Русовим в століття події, «Киев[ская] Стар[ина]», 1888 р., декабрь. А. Русов – «Осада и взятие Очакова», сс. 547–598.

8. П. Короленко, «Азовцы», «Киев[ская] Стар[ина]». 1891, т. XXXIII, с. 62.

9. Петров, т. II, с. 81.

10. Там само, с. 84.

11. Там само, с. 154–157.

12. «Киев[ская] Стар[ина]», 1891.

13. Рейс-Еффанді-Ксаїд-Абдулла підписав мирний трактат Туреччини з Росією в Ясах 29 грудня 1791 р.

14. Н. Орлов. Штурм Измаила Суворовым в 1790 г., П., 1879 г., с. 197.

15. Там само, с. 125.

16. Там само, с. 126.

17. Збірник Історичної Секції У[країнської] А[кадемії] Н[аук] за 1927 р., с. 66.

18. Орлов, с. 150.

19. Там само, сс. 134–135.

20. Петров, т. II, с. 181.

21. Орлов, сс. 59–60.

22. Орлов, с. 52.

23. Орлов, с. 53.

24. Орлов, с. 73, примітка з рукопису Ланжерона.

25. Свідотство Ланжерона підтверджує теж Smitt в книзі Der Sturm von Izmail, Wilna, 1830, с. 337.

26. Орлов, с. 58.

27. «Запорозькі бунти Дунайців в 1771–1774 р.»», науковий Збір[ник] Історич[ної] Секції У[країнської] А[кадемії] Н[аук] за рік 1927, с. 70.

28. «Азовцы», «Киев[ская] Стар[ина]», 1891 р.

29. Петров, т. II, с. 236.

30. Орлов, с. 188.

31. Петров, т. II, с. 212.

32. Михайловский-Данилевский. «Описание Турецкой войны» 1806–1812 г., ч. II, СПб., 1843 г., с. 167.

33. Архів Новорос[ійського] Ген[ерал]-губ[ернатора] по військов[ій] частині 1805 р.

34. Список забитих турецьких начальників в російській реляції значає «Ходжи-Гян Касап Баши» – здається тут турецька назва козацького отамана (Орлов, с. 184).

35. «Описание Турецкой войны с 1806 до 1812 г.» по высоч[айшему] повел[ению] сочиненное Михайловским-Даниловским, СПб., 1843, ч. I, с. 277.

36. Бібліотека Н. К. Шілдера поділена була на дві частини – одна до Петербурзької публічної бібліотеки, а друга (4,5 тисячі томів) до Одеського університету (тепер переходить в Одеськ[ий] центр[альний] наук[овий] бібліотеці). На Одеськім примірнику Шільдер зробив багато критичних заміток.

37. Н. Дубровин «Матер[иалы] для истор[ического] царствов[ания] имп[ератора] Алекс[андра] I», «Военный Сборник», 1864 р., № 4–9, 1866 р., № 1–8.

38. Е. Каменский «Записки гр. Ланжерона. Война с Турцией 1806–1812 г.г.» «Русск[ая] Старина», 1907 р., VI–VIII.

39. Дубровин, «Материалы», гл. I, «Воен[ный] Сборн[ик]», т. XX–VI, сс. 208–209, Михайловский-Данилевский, ч. I, сс. 12–27.

40. Записки Ланжерона, «Рус[ская] Стар[ина]», 1907, июнь, с. 584.

41. Там само, с. 589.

42. Там само, с. 608; Дубровин, с. 231.

43. Ф. Кондратович (Вовк), «Задун[айская] Сечь», «Киев[ская] Стар[ина]», 1883 г.

44. Михайловский-Данилевский, с. 12.

45. Михайловский-Данилевский, ч. I, с. 31.

46. Копія тексту маніфетста в архіві «Новорос[сийского] и Бес[сарабского] Ген[ерал]-губ[ернатора] по повоен[ной] Части», 1828 р., спр. № 2.

47. Михайловский-Данилевский, ч. I, с. 31.

48. Архіви «Новорос[сийского] и Бес[сарабского] Ген[ерал]-губ[ернатора] по повоен[ной] части», 1807 р., спр. № 2: «О переселении Буджацкого войска казаков в Черноморское».

49. «Рус[ская] Стар[ина]», 1900, кн. II, стор. 768.

50. «Записки», «Рус[ская] Стар[ина]», 1907, кн. VI, с. 614–615.

51. В. Дубровин, гл. XVII, Мих[айловский]-Данил[евский] про невдалий штурм Браїлова (ч. I, с. 159–167) 19 квітня та капітуляцію 21 листопада 1809 р. (ч. I, с. 241).

52. Лук'янович, «Описание Турецкой войны 1828 и 1829 г.г.», 4 части, С. Петербург, 1844.

53. Карл Бернгард Мольтке, 1800–1891, начальник пруського, згодом германського генерального штабу, організатор армії, склав плани війни 1866 і 1870–1871 рр.

54. Der Russisch-Türkische Feldzug in der Europäischen Türkei 1828 und 1829 dargestellt Freiherr von Moltke. Berlin, 1845.

55. Compagnes des Russes dans la Turquie d'Europe en 1828 et 1829. Traité de l'allemand du Colonel Baron de Moltke par Demmler, Professeur à l'école imperial d'état-major. Paris, 1854.

56. Стаття «Moltke's, Werk über den Russische-Türkischen Feldzug 1828–1829». Berlin 1877 в журналі «Deutsche Rundschau» надавала значення книзі військово-наукової європейської критики.

Мольтке 1836–1839 рр. перебував за інструктора в Туреччині і студіював події війни 1828–1829 рр. на Дунаї, навіть зробив топографічні мапи інструментальною знімкою на місцях.

57. «Русско-Турецкая кампания в Европейской Турции 1828 и 1829 годов» сочинение Мольтке, перевел Н. Шильдер, СПб., 1883, ч. I, с. 357, ч. II, с. 282.

58. Жоміні вважали знавцем війн доби французької революції; був він за консультанта всіх планів війни 1814–1815 років, коли він перекинувся з боку Наполеона на бік Олександра I. Відомий військовий історик (французькою мовою) написав історію війн доби революції (*Histoire des gerres de la Revolution*).

59. Н. Епанчин «Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции», часть I, СПб., 1905 г., с. 4 (ч. II, СПб., 1906, ч. III, СПб., 1907 р.).

60. Мольтке, ч. I, с. 85.

61. З одеських матеріалів – із Воронцовим. Далі і сам Епанчин згадує дописи Воронцова, де той писав про кошового Мороза, який має необмежений авторитет.

62. Епанчин, ч. I, с. 132.

63. Там само, с. 133.

64. Мольтке, ч. I, с. 86.

65. Біографія, «Русск[ая] Стар[ина]», 1881 р.

66. Надруковано книгою «Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 г.», СПб., 1827 (тепер бібліографічна рідкість).

67. Епанчин, ч. I, с. 135.

68. Мольтке (переклад Шільцера), ч. I.

69. Михайловский-Данилевский, ч. II.

70. Арх[ив] Новорос[сийского] ген[ерал] губ[ернатора] по воен[ной] части, 1810 р., спр. № 3 «О запорожцах, поступивших из Молдавской армии».

71. Біографія Осипа Гладкого, «Рус[ская] Стар[ина]», 1881 р. Записки Павла Тучкова (небіж Сергія), «Рус[ская] Стар[ина]».

72. Мольтке, ч. I, с. 16–17.

73. Епанчин, ч. I, с. 168.

74. Жоміні, швейцарець, приймав участь в армії французької революції, з 1814 р. на російській службі.

75. Мольтке, ч. I, с. 215.

76. Мольтке, ч. I, с. 85.

77. Мольтке, ч. I, с. 86.

78. Lacroix P. L'histoire de la vie et du règne de Nicolas I.

79. Кухаренко домогався приєднати до азовців 6 сіл, де було багато колишніх емігрантів з-за Дунаю (Темрюк та інші), 35 тис. десятин землі, право обирати станичного (курінного) отамана, замість блакитного кольору на козацькому одязі випушки мати оранжово-блакитні (або жовто-блакитні) кольори і поліпшити економічний стан колишніх запорожців.

ЖУРНАЛ КУХАРЕНКА

ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЙ АЗОВЦІВ, КОЛИШНІХ ЗАПОРОЖЦІВ,
НА СХІДНОМУ БЕРЕЗІ ЧОРНОГО МОРЯ 1837–1852 рр.

1838 р.	14 березня	Одна черкеська галера, біля уст[тя] р. Бенба, після упертого бою, розбита була, втоплена з її екіпажем.
“	13 квітня	В бою на суходолі за часи захоплення фортечки Сочі.
“	31 квітня	В бою на морі з черкеською галерою, що захоплена була з 21 чол. екіпажу.
“	12 травня	В бою на суходолі на р. Туапсе, де форт Вельяминовский.
“	31 травня	В бою на суходолі, коли флотські екіпажі викинуто бурєю на черкеський берег коло форта Вельяминовського.
“	10 липня	Коли вдруге захоплено на р. Шапсуго форт Тенгинський.
“	12 вересня	В бою на суходолі і з боку моря, коли захоплено було Цемес.
1839 р.	3 травня	В бою на суходолі і з боку моря, коли захоплено було Субаші (форт Голованський).
“	7 липня	В бою на суходолі, коли будували на Субашах форт Голованський.
“	20 вересня	На суходолі, коли черкеси атакували форт Новачинський.
“	8 жовтня	Захоплено турецьку кочерму після бою з екіпажем і чотирма (кочергами) на морі.
“	25 жовтня	Захоплено турецьку качерму після стрілянини з її екіпажем на морі.
“	25 листопада	Спасення козаками на морі 8 чол. екіпажа з розбитого купецького руського корабля «св. Николай» коло миса Геленджицької бухти.
1840 р.	14, 15, 16 березня	В бою на суходолі і з боку моря, коли горці атакували форт Новачинський.
“	31 грудня	В бою коло форта Новачинського в лісі.
1841 р.	28, 29, 30, 31 березня – 1, 2, 3, 4, 5 квітня	В бою з горцями коло форта Новачинського.
“	27 квітня	В бою на морі з чотирма черкеськими галерами, із яких одну захопили козаки.
“	28 квітня	В бою на морі з турецькою кочермою, що пристала до черкеського берега. Кочерму розбито, екіпаж тікав до черкесів.

“	3 травня	В бою на морі з горцями, захоплено на галері 37 горців озброєних.
“	22 серпня	В бою на морі з черкеськими галерами, одна захоплена була з 21 чол. озброєних.
“	8, 9, 10 жовтня	В бою з боку моря, щоб звільнити шлях (вдовж моря) війську, що йшло од форта св. Духа на форт Новачинський.
1842 р.	21 березня	Десант в бою козаків з горцями, коли спалено було турецький корабель з контрабандою в проваллі миса Мамай.
“	31 березня	Десант в бою з горцями в проваллі Хапицай, захоплено 2 гармати і спалено турецького корабля з контрабандою.
“	17 серпня	В бою на морі з турецькою кочермою, захоплена з екіпажем.
“	12 вересня	Десант і бій козаків з горцями в проваллі Шумгай, захоплено 4 гармати, спалено 1 турецького корабля з контрабандою.
1843 р.	7 січня	Десант і бій козаків з горцями [в] уст[ті] р. Вулан, захоплено 1 гармату, спалено одного двохщоглового турецького корабля та двох малих.
“	19 травня	На морі в бою з турецькою кочермою, захоплено кочерму, 1 гармату та 31 чол. турок та черкесів.
1844 р.	21 квітня	В бою на морі, захоплено було 1 турецьку кочерму з товаром та екіпажем.
“	6 червня	Десант і бій з горцями в проваллі Чесаходж, спалено 2 турецькі фелюги.
“	15 червня	Десант і бій коло Хапицай, спалено кочерму з баркасом, захоплено галеру.
“	9 липня	Десант і бій коло Мезоапсе, захоплено 1 гармату, спалено двохщоглового корабля з двома баркасами.
“	16 липня	В бою з горцями, коли вони атакували форт Головинський.
“	23 липня	Десант в проваллі Дахан-Коті, бій з горцями, захоплено двохщоглового корабля.
“	30 листопада	В бою на морі, захоплено корабля з 1 гарматою та 162 чол. турок та горців.
1845 р.	19 липня	Десант в проваллі Макупсепі, бій з горцями, захоплено 2 гармати і спалено човна з контрабандою.
1846 р.	28 листопада	В бою коло форта Головинського з горцями.
1847 р.	29 вересня	Спасіння в морі, коло форта Вельяминовського, 14 турок з розбитого корабля «Марибут».

1849 р.	23 квітня	Десант і бій з горцями в проваллі Вардане, захоплено 1 гармату.
“	25 червня	Захоплено коло берега Абхазії турецькі фелюги з контрабандою.
“	9 вересня	Спасіння 16 турок з кочерми в морі, що перекинулася.
“	8 жовтня	Десант в проваллі Леупе і бій з горцями, спалено одну фелюгу з контрабандою.
“	16 грудня	Захоплено коло Сухума фелюги з контрабандою.
1850 р.	6 лютого	В бою на суходолі коло фортечки Новотроїцької в лісі, коли рубали дрова, з горцями.
“	9 травня	В бою в долині р. Вулан захоплено аул Кедняу та на річці човен.
“	21 травня	Захоплено турецького баркаса з контрабандою з 9 турками та 1 жінкою.
“	9 липня	Десант в проваллі Шуок, бій з горцями, захоплено черкеську галеру та спалено дві.
“	9 листопада	В бою, коли захоплено аула Кадош.
1851 р.	13 січня	В бою коло аулів у долині Мезабі.
“	20 січня	В бою, коли захоплено аули коло Вельяминовського (форта).
“	8 березня	Захоплено турецького баркаса з екіпажем та контрабандою.
“	6, 7, 8, 24, 25, 26 червня	В стрілянині з горцями, коли сіно косили для військ (Вельяминовського форта).
“	9 липня	В бою, коли захоплено аула в проваллі Піші.
“	30 серпня	Десант та бій в проваллі Іспок з горцями, захоплено галери.
1852 р.	11 лютого	Коло берега Абхазії, у миса Кесур захоплено корабля з фелюгою і товаром.
“	21 березня	В бою на морі з турецьким сандалом коло берега Абхазії захоплено сандала, екіпаж втік на берег. На фелюзі (сандал) знайдено 28 пудів пороху.

Я. Г. Кухаренко робить підсумок: 61 морський та суходільний бій, захоплено гармат 14, спалено 15¹.

¹ Архів б[увшого] «Наместника Кавказского по Новорос[сийскому] Столу», 1852 р., № 2 (Од[еський] красвий істор[ичний] архів).